

**MAMA DIN SECOLUL AL XVII-LEA, ÎNTRE
SPERANȚĂ ȘI DEZNĂDEJDE¹****THE SEVENTEENTH-CENTURY MOTHER
BETWEEN HOPE AND DESPAIR**

Prof. univ.dr.habil. Șarolta Solcan*

Abstract

In this study, we try to reconstruct the life of a woman from the Romanian Lands in the 17th century, a period characterized by a very high mortality among children and women. It is estimated that 30% of children died before the age of one, and less than half of all children reached adulthood.

These situations were due to several factors, such as: natural calamities, epidemics, wars, years of famine and the level of health care.

To understand the impact of this harsh reality, we will analyze the case of Princess Ana Bornemisza, the wife of Mihai I Apafi (1662-1690). The documents left by her and those relating to her illustrate, in a detailed way, the life and circumstances of a woman of that century.

Key words: woman, mother, Ana Bornemisza, child, family, 17th century, Transylvania.

Secolul al XVII-lea a fost o perioadă în care, în Europa, natalitatea a cunoscut valori mari și totuși populația continentului a stagnat sau a avut o creștere foarte mică. (Braudel 1984 19-42; Chaunu 1986 208-211; Livi Bacci 2003 16)

Responsabilă pentru acest fenomen a fost mortalitatea foarte ridicată. Aceasta, în secolul al XVII-lea, s-a datorat numeroșilor ani de foamete, de războaie, de epidemii, precum și cunoștințelor medicale precare. Au fost realități întâlnite pretutindeni în Europa, inclusiv în Transilvania și în Țările Române extracarpătice. Victimele aparțineau tuturor categoriilor de vârstă, de statut economico-social (Chaunu 1986 236-237). Puținele date păstrate arată că moartea a lovit cumplit în rândurile nou-născuților și ale copiilor. Se estimează că 30% dintre copii au murit până la un an, iar la maturitate nu ajungea nici jumătate din totalul copiilor. (Chaunu 1986 230-231; Livi Bacci 2003 133-137)

---

¹ Comunicarea a fost prezentată la Congresul Național al Istoricilor Români, 8-10. 09. 2022, Alba Iulia.

* Facultatea de Istorie, Universitatea din Bucuresti, saroltasolcan@yahoo.com

Pentru a cunoaște impactul acestei realități dure asupra mamelor analizăm cazul principesei Ana Bornemisza.

În Transilvania, ca și în statele românești extracarpătice, majoritatea femeilor despre care se găsesc date și în secolul al XVII-lea, ca și în cele precedente (Boldea 2014 127-128), aparțin nobilimii. În acest sens, exemplul Anei Bornemisza este sugestiv deoarece ea făcea parte din nobilimea din principat, din Oradea, și a fost principesă din 1661 până la moarte, care a survenit în 1688.

Ana Bornemisza, în afară de a fi un politician energic, o gospodină desăvârșită, așa cum arată jurnalele economice (Bornemisza 1911), cartea de bucate (Bornemisza 1983) și corespondența rămasă de la ea, era o soție iubitoare și grijulie și o femeie chinată de nașteri numeroase, dar mai ales de pierderea timpurie a copiilor ei. A născut cel puțin nouă copii, dintre care doar unul, Mihai al II-lea Apafi, i-a supraviețuit.

Date despre copilăria, adolescența Anei Bornemisza nu s-au păstrat. Se consideră că s-ar fi născut pe la 1636. În 1653 s-a căsătorit cu Mihai I Apafi, care avea 21 de ani. Despre viața cuplului nu sunt informații până în 1661. Atunci Mihai I Apafi, revenit din robia tătară (1657-1660), a început un jurnal. (Apafi 1900 216)

Între 1661 și 1682 principesa a născut nouă copii. Informații despre nașterea lor sunt în jurnalul lui Mihai I Apafi. Din lipsa documentelor nu știm dacă a avut și alți copii în anii 1653-1657 și, chiar dacă ar fi avut, aceștia nu au trăit până la întoarcerea din robie a tatălui lor. Cei nouă copii aduși pe lume de principesă între anii 1661-1682, cinci băieți și patru fete, au fost:

Grigore (*Gergély*), 11 septembrie 1661 - 11 octombrie 1666,

Gheorghe (*György*), 5 iunie 1664 - decembrie 1664,

Maria, 21 decembrie 1665 - 11 februarie 1666,

un băiat născut mort, 6 mai 1672,

Susana (*Szuszánna*), 21 iulie 1673 - 11 octombrie 1677,

un băiat, 4 aug 1674 - a murit în aceeași zi,

Mihai, 13 oct 1676 - 1 februarie 1713,

Grigore (*Gergély*) II, 5 iunie 1680 - 4 iulie 1682,

Eva, 9 martie 1682 - 10 martie 1682.

Despre trăirile principesei greu încercate stau mărturie numeroase scrisori ale ei, precum și ale celor din anturajul familiei. De asemenea, o sursă importantă pentru subiectul cercetării este *Istoria Transilvaniei* scrisă de cancelarul Ioan Bethlen (Bethlen 1993).

Fiecare sarcină, nașterea fiecăruia dintre copii, mai ales dacă era băiat, au semănat frumoase speranțe în sufletul Anei Bornemisza, iar dispariția lui a fost prilejul unor mari suferințe, care au urmărit-o toată viața. În 14 iulie 1687 doamna spunea, referindu-se la copiii ei morți: „și doar dacă ne amintim de ei și acum este spre deplina noastră tristețe” (Bornemisza 1988 267).

Copilul care a generat cele mai multe speranțe a fost Grigore (*Gergély*). S-a născut pe 11 septembrie 1661, ziua în care Mihai I Apafi a primit tronul. În țară era un cumplit război civil între gruparea antiotomană, condusă de Ioan Kemény după moartea principelui Gheorghe I Rákóczi (1660), și nobilimea care accepta suzeranitatea otomană, printre care era și Mihai I Apafi. Această grupare era susținută de contingentele otomane aflate în țară.

Cancelarul Ioan Bethlen descrie împrejurările dramatice ale nașterii băiatului. În ziua respectivă, Mihai I Apafi a fost chemat în fața lui Ali pașa, comandantul otoman. Teama și emoțiile soției și a celor apropiați erau uriașe, deoarece se știa că Apafi nu dorea tronul. Despre starea Anei Bornemisza cancelarul nota: „Soția, care trebuia să nască în câteva ore, nu mai știa să plângă pentru sine sau pentru soțul ei, pentru viața căruia nu mai avea nicio speranță. Și dușmanii spuneau că deoarece el niciodată nu și-a dorit tronul, când a fost nevoit să plece din castelul lui, în fața lui nu plutea speranța de a domni, ci vedea mai degrabă apropierea morții” (Bethlen 1993 101).

Faptul că pe 14 septembrie Mihai I Apafi a fost desemnat principe a schimbat atmosfera din familia Apafi. Spaima, teama au fost înlocuite cu fericirea, iar venirea pe lume a băiatului în zilele respective a fost considerată un semn de bun augur. Părinții îl vedeau succesorul lor. Bucuria a ținut puțin, deoarece, la scurt timp după ce a împlinit 5 ani, pe 11 octombrie 1666, copilul s-a stins. În timpul unei călătorii de la Alba Iulia la Cluj a făcut febră, apoi starea lui s-a agravat într-atât încât pe 11 octombrie Ștefan Naláczy scria că „Îl este foarte rău, nu știe omul dacă are tifos (*hagymáz*) sau altă boală. Este cu adevărat bolnav și greu îmi vine a crede că Dumnezeu îl va ajuta...” (Teleki 1907 613-614). Ioan Bethlen arăta că băiatul a murit la o zi după apariția simptomelor.

Moartea „singurului băiat al mărilor lor a provocat o tristețe de nedescris”, scria cancelarul Mihai Teleki (Teleki 1907 620).

Durerea pierderii lui Grigore (*Gergély*) era amplificată de faptul că în 1664 și în 1666 s-au mai născut și au murit un băiat, Gheorghe (*György*) (5 iunie 1664 - decembrie 1664), și o fetiță, Maria (21 decembrie 1665 - 11 februarie 1666).

Nici în timpul sarcinii din 1663-1664 principesa nu s-a bucurat de tihnă, deoarece principele a fost obligat să însoțească trupele transilvănene chemate în tabăra otomană din Ungaria. Ioan Bethlen remarca în 1663: „Principesa se zbate între numeroasele griji și nu știa dacă să plângă pentru sine și pentru singurul ei fiu sau pentru soțul ei, al cărui drum i se părea periculos, sau să se teamă pentru pieirea patriei sale” (Bethlen 1993 173). Apoi, în 1664, când era aproape să nască, principesa a fost nevoită să se refugieze, din Clujul amenințat de trupele imperiale, la Alba Iulia, unde l-a adus pe lume pe al doilea băiat. Nașterea celui de-al doilea băiat a fost un nou prilej de bucurie pentru familia princiară, dar umbrit, peste câteva luni, de moartea subită a acestuia (Bethlen 1993 276).

În decembrie 1665 principesa a născut prematur o fetiță, Maria (Bethlen 1993 276), care nu a trăit nici trei luni, astfel că în octombrie 1666 niciunul dintre copii nu mai trăia.

În studiul de față tratăm problema mamelor în condițiile pierderii copiilor, dar observația lui Teleki, în care se referă la doliul de nedescris al cuplului princiar, și descrierea lăsată de Ioan Bethlen ne obligă să avem în vedere și sensibilitatea taților în asemenea momente. Cancelarul scria că atât de mare a fost suferința părinților, încât fruntașii țării au considerat că aceștia nu vor face față înmormântării din 28 noiembrie 1666 și astfel li s-a interzis să participe. Principele, după moartea copilului, treizeci de zile nu s-a ocupat de problemele statului, iar principesa timp de cinci luni s-a retras din viața publică (Bethlen 1993 292-293).

Între 1666 și 1672 cuplul princiar nu a avut copii. Asta nu a însemnat o viață liniștită, dimpotrivă. În 1667 principele era hotărât să înfieze un copil, pe fiul cumnatului său, Desideriu Bánffy, și al soției acestuia Ecaterina Bornemisza, pe Gheorghe Bánffy, viitorul guvernator al Transilvaniei, care atunci avea șase ani (Bethlen 1993 293). Cancelarul Ioan Bethlen relatează cum, în timpul unui ospăț prilejuit de Dieta de la Târgu Mureș, din 5 ianuarie-4 februarie 1667, principele Mihai I Apafi i-a spus lui Desideriu Bánffy: „<<Eu cu siguranță – să spun așa – nu promit să am niciun urmaș de al meu decât pe băiețelul tău, pe care îl recunosc ca fiu al meu, să-l pot vedea multă vreme sănătos>>. Bánffy a ascultat aceste cuvinte și s-a aruncat la picioarele principelui” (Bethlen 1993 293).

Această adopție nu s-a finalizat, iar după 1672 principesa a dat naștere la alți copii.

La sfârșitul anului 1671 principesa a rămas însărcinată. A fost o sarcină cu multe probleme. Din scrisorile apropiatilor – cumnatul Desideriu Bánffy (Teleki 1912 2, 112-113), Mihai Teleki, Ștefan Naláczy (Teleki 1912 26, 47, 108-109), Székely László (Teleki 1912 148-150) – aflăm că în lunile ianuarie-martie 1672 doamna a fost foarte bolnavă. Desideriu Bánffy scria pe 1 ianuarie: „Doamna noastră este foarte bolnăvicioasă; mă tem pentru viața ei, deoarece niciodată nu a fost atât de slăbită” (Teleki 1912 2). În pofida stării precare de sănătate a doamnei, principele insista să plece din Făgăraș la Alba Iulia. Era în obiceiul familiei princiare de a se muta periodic dintr-o reședință în alta, dar, de data aceasta, medicii au cerut anularea plecării. Conform istoriei lui Ioan Bethlen, după ieșirea din Făgăraș, vizitiul a pierdut controlul cailor și aceștia erau pe punctul să se arunce în prăpastie cu trăsura care o ducea pe principesă. După această întâmplare, au fost nevoiți să se oprească la conacul din Porumbac, unde medicii au făcut tot posibilul ca principesa să-și revină, apoi au continuat drumul până la Blaj (Bethlen 1993 461). De aici, în 5 mai, Ana Bornemisza îi transmitea lui Mihai Teleki: „Despre mine pot să scriu Domniei Tale că, slavă Domnului, am ajuns aici, dar într-adevăr sunt slăbită, bolnavă, cu multă îngrijorare deoarece pe drum au fost mare agitație (*zürzavar*), ploaie, vânt, fulgere și tunete puternice” (Teleki 1912 198-199).

Cu aceeași ocazie, principesa își exprima regretul că nu-l poate lăsa pe medicul Ioan Köpeczi² să plece la Teleki „deoarece sunt în starea asta de slăbiciune”.

Pe 6 mai, la Blaj, principesa a născut un băiat mort (Bornemisza 1988 32).

Despre aceste momente Székely László îi scria, pe 8 mai, lui Teleki „măriile lor sunt cu adevărat întristate”. De asemenea a făcut remarca „și în ziua aceea a băut domnul nostru, când s-a întâmplat nenorocirea era beat” (Teleki 1912 199-200).

Suferința și pierderea băiețelului au afectat-o puternic pe Ana Bornemisza Referindu-se la această întâmplare, cancelarul Ioan Bethlen nota: „Principele, dar mai cu seamă principesa au căzut pradă unui doliu, cum rar se poate vedea. Nu era de mirare, deoarece după ce moartea l-a răpit pe neașteptate pe Grigore, copilul născut în primele zile ale domniei și de care se legau mari speranțe, apoi celălalt, numit Gheorghe,... s-a grăbit să plece în ceruri la fratele lui la șapte luni”, acum s-a stins și acesta, considerat „un dar extraordinar de părinții săi”, care nici nu mai sperau să aibă urmași (Bethlen 1993 461-462).

În iulie 1673 s-a născut o fetiță, Susana (*Szuszánna*). Din atitudinea părinților se vede că a fost un copil marginalizat, pentru că era de sex feminin. Familia Apafi ar fi vrut să fie băiat. Susana a trăit puțin peste patru ani, până pe 11 octombrie 1677. După relatările contemporanilor a fost botezată și apoi înmormântată cu ceremoniale modeste, cu puțini invitați (Bethlen 1993 549; Teleki 1916 559).

Fetița în timpul vieții a fost înconjurată de grija principesei (Teleki 1916 128-129), iar la moartea ei Mihai I Apafi nota, în jurnalul său, că luni, 11 octombrie 1677, „din voia lui Dumnezeu s-a stins biata și draga mea fetiță. Susana Apafi ne-a îndurerat cu moartea ei tristă și subită”. (Apafi 1900 216)

Mihai Teleki, în corespondența sa din octombrie 1677, vorbea de „starea de tristețe” a familiei princiare din cauza decesului fetiței (Teleki 1916. 558-559).

După nașterea Susanei, în timpul vieții acesteia, principesa a mai avut doi copii. Pe 4 august 1674 venea pe lume și murea un băiețel despre care Mihai I Apafi scria: „Sâmbătă dimineața între orele 4 și 5 soția mea a avut un fiu, care în noaptea aceleiași zile, între orele 10 și 11, a murit. A fost ca oaspetele care vine dimineața și pleacă seara” (Apafi 1900 154).

Peste doi ani, pe 13 octombrie 1676, s-a născut Mihai, singurul dintre copiii familiei Apafi care a supraviețuit părinților. Acesta a decedat pe 1 februarie 1713, la 37 de ani.

Pe 5 iunie 1680 doamna a dat naștere încă unui fiu, pe care l-a numit, în amintirea primului băiat, despre care avem informații, tot Grigore (*Gergély*).

Anul 1682 va aduce noi nenorociri pe capul bieteii doamne. Astfel pe 9 martie 1682 a născut o fetiță care a trăit o zi, iar pe 4 iulie murea băiețelul Grigore al II-lea, care abia împlinise doi ani.

---

² Ioan Köpeczi, medic transilvănean cu studii la Colegiul de la Aiud și la universitățile din Franeker (Franekeradeel) și din Leiden în anii 1665-1668.

Evenimentele tragice din 1682 au șubrezit-o fizic și psihic pe Ana Bornemisza. Ștefan Naláczy scria, pe 20 martie 1682, că principesa „e măcinată de moartea bieteii fetițe”, mai ales seara se teme că va muri, nu are poftă de mâncare. (Bornemisza 1988 106). Peste trei zile adăuga că doamna era atât de slăbită de nici nu se putea întoarce singură în pat (Bornemisza 1988 106).

Moartea băiatului de doi ani, pe 4 iulie, a agravat starea doamnei. Pe 7 iulie 1682 Ștefan Naláczy îi comunica cu îngrijorare lui Mihai Teleki că principesa nu mai suporta să rămână în Alba Iulia, orașul în care a murit băiatul și unde urma ca acesta să fie înmormântat și voia să meargă la Blaj (Bornemisza 1988 108).

Peste două zile soția lui Mihai Teleki, Veér Judit, îi scria soțului ei că „Doamna noastră este în mare suferință, este foarte îngândurată. Dumnezeu cel atotputernic s-o ocrotească pe Măria Sa de ce mi-e teamă” (Bornemisza 1988 109).

Pierderea copiilor a afectat-o nu numai fizic, ci și psihic pe Ana Bornemisza. Naláczy, care era prin preajma ei, vorbea cu teamă și îngrijorare de aceste probleme. În perioada respectivă, în scrisorile sale către Teleki, aprecia că din pricina suferinței doamna a ajuns „bolnavă cu capul” (Bornemisza 1988 106). A remarcat frica de moarte care și-a făcut loc în sufletul principesei. Pe 20 mai 1682 același Naláczy era frământat de ideea că trebuie să-i comunice principesei vestea decesului unuia dintre ei. Atunci îi scria lui Teleki: „Principesa cum aude de morți se îngrozește” (Bornemisza 1988 107).

Trecerea anilor a agravat situația, astfel că în 15 noiembrie 1684 Ștefan Naláczy arăta că doamna se temea într-atât pentru viața ei, încât a ajuns „convinsă că cei din jur știu că va muri curând, dar nu vor să-i spună” (Bornemisza 1988 175).

Starea de sănătate a Anei Bornemisza, „o femeie bolnăvicioasă și uscată”, după cum o descria Mihai Cserei (Cserei, 1983, 115), s-a deteriorat în anii care au urmat. În corespondența către apropiați Ana Bornemisza se plângea de slăbiciune, dureri de cap și amețeli, de frecvente stări febrile cu dureri de gât și tuse, de insomnie. În deceniul nouă afecțiunile stomacului s-au acutizat și cronicizat, astfel dacă la început avea adesea grețuri și nu putea consuma nimic – nici mirosul de mâncare nu-l suporta, au remarcat apropiații – ulterior au apărut durerile, care o chinuiau aproape zilnic. După 1685 acuza dureri de inimă, sufocări pe care le pune pe seama erizipelului și spunea: „dacă într-o oră sunt bineșor, în cealaltă se schimbă” (Bornemisza 1988 182).

Suferea enorm când, din pricina durerilor de cap și a slăbiciunii, nu putea scrie personal scrisorile (Teleki 1916 193). Pe 14 august 1682 îi relata principelui că este atât de slăbită, încât i-au trebuit două zile ca să scrie scrisoarea respectivă (Bornemisza 1988 117). Pe 21 decembrie 1685 i se plângea lui Mihai Teleki că o doare capul atât de tare, încât nu poate citi nici Biblia: „pentru mine cel mai grav și cel mai dureros pentru sufletul meu, este că din pricina neputinței capului, nu pot privi scrisul. Nu pot citi îndeosebi textele sfinte...” (Bornemisza 1988 258-259).

Cauzele acestor stări au fost multiple. Ele s-au datorat unei constituții subrede, sarcinilor și nașterilor numeroase, vârstei, dar și depresiei care se accentua după moartea fiecăruia dintre copii. La acestea se pot adăuga și alți factori, precum relația cu copiii, mediul familial, teama generată de realitățile politice și epidemiologice.

Ana Bornemisza a fost o **mamă deosebit de grijulie**, ea personal supraveghind și îngrijind copiii, mai ales când aceștia erau bolnavi și au fost adesea bolnavi. Scrisorile principesei o arată cum urmărea cu mare atenție și neliniște, uneori până la epuizare, orice schimbare în dispoziția, în starea lor de sănătate. Pe 11 mai 1678 scria cum „copilul” „deodată așa s-a îmbolnăvit încât abia ținea ochii deschiși, capul îi era fierbinte. Totuși ieri era mai bine, dar nu era refăcut total. Ce o să fie azi nu știu. Cu adevărat știam că se va duce săracul, apoi ne-am gândit că e de la deochi și pentru că dimineață l-au dus afară încălzit” (Bornemisza 1988 62). Atunci Mihai avea un an și jumătate. De remarcat frica mamei că-l va pierde, apoi încearcă să caute explicații pentru boala care s-a manifestat cu repeziciune. Teama că va muri și acest copil se baza pe experiența tristă din anii precedenți.

Anul 1679 a venit cu alte griji. În țară bântuiau ciuma și alte boli. În jurul doamnei mureau rude, apoi s-a stins pe „neașteptate” un slujbaș de la curte, iar alții erau chinuți de diferite afecțiuni (Bornemisza 1988 67). În 16 noiembrie 1679 într-o scrisoare, în care se referea la problemele de sănătate ale lui Mihai Teleki și ale unuia dintre copiii acestuia, doamna preciza: „Acum, de altfel, atât pe cei mari (adulți – n.n.) cât și pe cei mici îi domină frisoanele”. Ea însăși se plânge de accese de febră, „mai cu seamă noaptea” (Bornemisza 1988 77).

Din corespondența ei din 1680 se văd dificultățile cu care se confruntă, sensibilitatea și temerile în condițiile în care avea doi copii foarte mici: Mihai, de circa 4 ani, și un nou născut. La sfârșitul lui ianuarie Mihai a făcut vărsat de vânt: „Azi dimineață am văzut că e mai bine și într-adevăr a fost mai bine. Dar acum după-amiază, văd că este fără chef, neliniștit, și slavă Domnului încă nu s-a pus la pat, noaptea îl chinuie tusea. Cred,... că a avut răni în nas... În ceea ce privește mâncarea, doar două-trei îmbucături ia. După aceasta ce se va întâmpla doar Dumnezeu știe” (Bornemisza 1988 80). În 19 iulie aprecia că starea de sănătate a copiilor era bună, deși „uneori cel mare tușește”. În același timp ea avea amețeli (Bornemisza 1988 88). Peste zece zile, pe 29 iulie scria că „mai tușea copilul” (Bornemisza 1988 88).

Toamna calvarul ei continuă. Din scrisorile ei către Teleki se vedea cât de mult era afectată de suferințele copiilor ei.

Pe 27 octombrie 1680, Ana Bornemisza se scuza că nu a răspuns unei scrisori venite de la Teleki „deoarece copilului îi este foarte rău, apoi nici nu mai știu ce e cu mine”. În continuare își exprima regretul că l-a chemat pe doctorul Köpeczi, care era la familia Teleki. Pentru acest fapt se justifica: „Nu l-aș fi adus pe Domnul (Köpeczi-n.n.), dar m-a silit nevoia, dar sărăcuțul avea gaze, din cauza căroră adesea țipa, l-au și deocheat tare, și azi până la miezul nopții se tot speria” (Bornemisza 1988 89). Era vorba de Grigore al II-lea, „copilul cel mic”, care atunci

avea circa patru luni și jumătate. A doua zi doamna mărturisea că este „cu mare tristețe”, deoarece „copilul cel mic” era tot bolnav și pentru că se temeau de vărsat de vânt. Revenirea copilului după tratament o face pe mamă mai optimistă, dar totuși încheie scrisoarea „de acum ce va fi, Dumnezeu știe” (Bornemisza 1988 90).

După câteva săptămâni de tihnă, sfârșitul anului aduce noi momente de neliniște. Pe 27 decembrie Grigore al II-lea era bolnav de două zile și „ce boală are noi nu știm... I s-au umflat și ochii, are o stare apatică...” Doamna caută explicații: „poate l-au deocheat”. De asemenea scrie că l-a adus pe bărbierul din Sighișoara, care „tratează copilul, dar nu ne încurajează. Dumnezeu atotputernic știe ce va fi” (Bornemisza 1988 93).

Ana Bornemisza, în corespondență, niciodată nu spunea pe nume copiilor ei, ci îi numea „copilul” sau, în anii 1680-1682, „copilul mai mare”, în cazul lui Mihai, și „copilul cel mic”, pentru Grigore al II-lea.

În 26 iunie 1681 doamna scria soției lui Mihai Teleki că este neliniștită din pricina „copilului cel mic”, care noaptea e agitat, are probleme cu stomacul. Speră să fie doar de la faptul că-i iese dinții, pentru că își freacă gingiile (Bornemisza 1988 95). Pe 28 iunie copilul încă mai era bolnav (Bornemisza 1988 96).

Despre Grigore al II-lea, pe 26 noiembrie 1681, spunea cu tristețe și îngrijorare: „Bietul copilul mai mic, într-adevăr, are o sănătate foarte fragilă, și acum aproape o oră a avut frisoane, iar acum are fierbințeală mare” (Bornemisza 1988 100).

Moartea lui Grigore al II-lea, pe 4 iulie 1682, a pricinuit multă durere părinților săi. Ștefan Naláczi scria: „Văd că Măriile lor sunt în mare tristețe, mai ales Doamna Măria Sa” (Bornemisza 1988 108). La rândul său, Gheorghe Bánffy arată că „Măria Sa a spus că dintre toți copiii care i-au murit, moartea nici unuia nu l-a impresionat atât... Iar Doamna noastră uneori nu este cu mintea întreagă” (Bornemisza 1988 110).

După moartea lui Grigore al II-lea toată atenția principesei s-a concentrat pe Mihai. Îngrijorarea ei pentru Mihai era amplificată de faptul că acesta „era cu sănătate șubredă”, după cum spunea principesa în 15 noiembrie 1685 (Bornemisza 1988 242). Era o concluzie pe care doamna a tras-o după ce fiul ei a trecut prin numeroase episoade febrile, de boli digestive și pulmonare și alte afecțiuni, deși avea doar 9 ani.

În scrisorile ei doamna dădea detalii, cerea sfaturi în legătură cu problemele de sănătate ale copilului. Pe 10 august 1682, pe când principesa și fiul ei Mihai s-au oprit la Miheșu de Câmpie în drum spre Iernut, unde era epidemie de variolă, doamna observă că băiatul „era apatic, avea gingiile umflate, îl durea gura” (Bornemisza 1988 114). Era un moment greu, după cum mărturisea principesa, deoarece soțul era în tabăra otomană, băiatul era bolnav, iar în țară era epidemie. În aceste condiții, ea încheia scrisoarea către Mihai I Apafi: „Dragul meu soț, eu doar mă zbucium...”. (Bornemisza 1988 114).

La câteva zile altă nenorocire s-a abătut asupra unei mame deja epuizate de tragediile trăite.

Pentru oamenii secolului al XVII-lea și o rană banală putea însemna o catastrofă. În august 1682, principesa a trecut printr-o perioadă extrem de grea după ce Mihai s-a tăiat la mână în timp ce se juca. Rana a copt, durerile erau atât de mari, încât copilul nu a dormit vreo trei nopți. În urma tratamentului ce i s-a făcut, s-a vindecat. Soție extrem de grijulie, ea i-a relatat lui Mihai I Apafi, care era în tabăra otomană, această întâmplare pe 26 august, după ce copilul s-a vindecat. Atunci doamna îi descria soțului întâmplarea, spaima prin care a trecut și bucuria că s-a vindecat Mihai: „Despre copil pot să scriu domniei tale că, slavă lui Dumnezeu care este în ceruri, deși m-am speriat...și-a revenit.... Dragul meu soț, cu adevărat m-am speriat...” (Bornemisza 1988 119-120).

Teama principesei era justificată deoarece, datorită nivelului medicinei din acele momente și inexistenței medicamentelor, copilul putea face septicemie. Despre o situație similară a scris și Nicolae Bethlen (1642-1716), fiul cancelarului Ioan Bethlen. În memoriile sale arăta că, pe când era copil, „am tăiat lemne, am ciocănit până în palma dreaptă am făcut bășică, am spart-o, aerul rece a rănit-o și a început să se umfle, să facă erizipel, s-a făcut acolo o rană și o gaură că dacă n-aș fi fost dus la Sighișoara, la un bărbier bun, degetu-mi prostesc fie că se rupea, fie că paraliza.” Altădată s-a rănit cu vergeaua puștii și „era atâta rană cât o poltură³, nu m-am îngrijit de asta,...n-am făcut decât s-o învelesc”. Nicolae Bethlen a neglijat rana, printre altele, și pentru că trebuia să meargă în Dietă, apoi „puțin a lipsit ca mâna să nu-mi fie tăiată din încheietură” (Bethlen 2004 72). Citind cuvintele lui Nicolae Bethlen, înțelegem și spaima principesei.

Motivele de îngrijorare ale doamnei au continuat și în septembrie, pentru că rana de la degetul lui Mihai nici pe 19 septembrie nu era vindecată complet, iar la începutul lunii au avut probleme digestive și ea și fiul ei (Bornemisza 1988 121, 124).

În 1683 doamna a trăit alte momente de frământări și nesiguranță. Pe 23 august scria, din lernut, că un timp „ne-am temut...de dizenterie” (Bornemisza 1988 138), deoarece ea a zăcut două săptămâni, iar Mihai, timp de o săptămână, a avut diaree.

O scrisoare impresionantă a rămas din 6 octombrie 1684, după ce băiatul de opt ani avusese frisoane și „tușește îngrozitor de greu”. Ana Bornemisza relatează cum „din cauza lui, noaptea de alaltăieri a fost noaptea cu o neliniște de nedescris. Și ieri a zăcut apatic și nu a mâncat nimic. Cu ce știam, mulțumită lui Dumnezeu, noi l-am oblojit, l-am badijonat. Slavă Domnului, dimineața părea să se simtă mai bine...” Faptul că fiul ei era bolnav spunea că o face să trăiască cu „teamă mare, cu tristețe”.

În final mărturisea că și ea se simte rău din cauza tusei, „dar considerăm că este nimic” pe lângă boala copilului (Bornemisza 1988 171-172).

---

³Poltură = monedă cu diametrul de cca 22,5 mm
(https://colnect.com/ro/coins/list/country/98-Ungaria/year/1705/distribution/1-Circula%C8%9Bie_standard) accesat 25 sept 2021)

Când scrie aceste rânduri, doamna era deja epuizată și fizic și psihic după ce în august și ea și băiatul au fost chinuți, săptămâni în șir, de febră și frisoane, „cum am fost anul trecut la Gurghiu”. În același timp „câteva persoane din curtea și din slujba ei zăceau bolnave” (Bornemisza 1988 97 119).

Am luat aceste exemple, dar corespondența principesei arată aceeași implicare în creșterea fiecăruia dintre copii, aceeași luptă pentru salvarea lor.

Pentru tratarea copiilor nu ezita să cheme cei mai buni medici, cum era doctorul Ioan Köpeczi, cu studii la universitățile germane din Franeker și Leiden, dar nici pe bărbierul din Sighișoara, cum s-a întâmplat în decembrie 1680, când „copilul cel mic” era foarte bolnav, iar medicii erau plecați la curțile unor mari nobili (Bornemisza 1988 93). De asemenea, în momentele de cumpănă, principesa apela la propriile cunoștințe medicale, la leacurile aflate în „farmacia proprie”. Inventarul din 1682 menționează sute de leacuri cu indicațiile de utilizare (Bornemisza 1988 35-36). Astfel, în noiembrie 1685, când pe gâtul fiului ei Mihai a apărut un abces sau s-a umflat un ganglion, „cât un ou de găină”, doamna, extrem de îngrijorată, a cerut ajutorul unui medic și al unui bărbier, iar când a văzut că nu au fost de mare folos cataplasmele puse de aceștia, atunci „noi l-am badijonat și a început să se liniștească”. În același timp, îl ruga pe Mihai Teleki „dacă bărbierii domniei tale pregătesc leacuri pentru asemenea afecțiuni, chiar și două feluri, pot aduce foarte repede” (Bornemisza 1988 242).

Grija Anei Bornemisza pentru copii o vedem și prin faptul că în 6 iulie 1680 cumpără jucării pentru copii în valoare de 3,60 florini (Bornemisza 1911 287). Atunci principesa avea doi fii: pe Mihai, de aproape 4 ani, și pe Grigore al II-lea, de o lună.

De asemenea, pentru copii a achiziționat, din Cluj, 10 farfurii de cositor (*on talak*) în 27 septembrie 1675 (Bornemisza 1911 120), medicamente (*aquavita*) în valoare de 3,75 fl, de la farmacistul din Sighișoara, în 28 octombrie 1683 (Bornemisza 1911 401).

Nici copiii sărmani de pe domeniu nu au fost uitați, astfel în 4 iunie 1685 a dispus să se coacă pâine pentru ei (Bornemisza 1911 324). Era un an secetos și cu foamete în Țările Române (Cernovodeanu, Binder, 1993, 95, 99-100).

Ca principesă și mamă, Ana Bornemisza s-a luptat pentru obținerea domniei pentru fiul ei Mihai. Erau deja precedente în acest sens în Transilvania: Gheorghe al II-lea Rákoczi a obținut domnia în timpul vieții tatălui său (1642). Fiul său, Francisc I Rákoczi, a fost de asemenea ales domn și apoi confirmat de Poartă pe când avea 7 ani, în 1652. Acesta nu a domnit niciodată deoarece tatăl său a declanșat războiul antiotoman în 1658 și apoi a murit în 1660.

Ana Bornemisza dorea să se asigure din timpul vieții că tronul va rămâne descendenților familiei Apafi. Fiul pentru care a luptat să fie ales principe de Dietă și apoi recunoscut de Poartă a fost Mihai. În urma străduințelor familiei, acesta a fost ales principe pe 13 iunie 1681. Atunci avea cinci ani. Otomanii au recunoscut alegerea de abia pe 7 august 1684 (Balás 1918 66-68). A fost o bucurie imensă pentru Ana Bornemisza, astfel că pe 26 octombrie 1684 îi scria lui Teleki: „Turcul a văzut copilul și i-a adus și stofă frumoasă. Am avut de la început multă bătaie de cap cu

acesta, mereu căutam să-i intrăm în voie” (Bornemisza 1988 172). În decembrie 1684, după ce a sosit confirmarea, principesa spunea că dorința ei era ca „după ce închidem ochii, să fie binecuvântat ca să rămână această țară sărmană în bună pace sub el” (Balás 1918 69).

Această decizie și realizare a familiei Apafi a fost bine primită de contemporani. Mihai Cserei, care adesea a criticat familia princiară, considera că a fost cea mai bună soluție pentru că „prin aceasta a adus siguranță și liniște pentru viitor”. Altfel, „dacă ar muri principele bătrân...și ar rămâne *interregnum*, câte schimbări, câte nenorociri ar urma pentru sărmana țară, e un exemplu destul de trist și de amarnic disputa dintre principii Acațiu Barcsai și Ioan Kemény”. În continuare Cserei atrăgea atenția că de un vid de putere în principat otomanii ar putea profita și „să pună în fruntea Transilvaniei fie vreun pașă, fie vreun creștin cu mintea neliniștită care ar încălca toate libertățile și drepturile țării”. (Cserei 1983 158)

Factorul care a contribuit la acutizarea sentimentului de teamă al Anei Bornemisza pentru viața copiilor și a soțului era succesiunea epidemiilor și aria largă de răspândire a acestora. Au fost multe boli contagioase, printre care cele mai cunoscute în secolul al XVII-lea, în afara ciumei, erau tifosul, vărsatul, malaria, dizenteria, holera, bolile pulmonare, etc. (Livi Bacci 2003 100-107).

Ana Bornemisza avea cunoștință de numeroase decese printre apropiați, printre supușii de pe domenii și din țară. Era convinsă de contagiozitatea, de caracterul letal al multora dintre bolile din epocă, altfel nu se explică cercetarea traseului ei și al principelui și ocolirea drumurilor care treceau prin localități contaminate. Cronicarul Josephus Trausch scria că doamna trimitea emisari acolo unde trebuia să ajungă principele, iar dacă numărul decedaților era mare în zonă atunci impunea schimbarea traseului (Bornemisza 1988 39).

În cazul în care călătorea, ea proceda la fel. Astfel, pe 10 august 1682 principesa scria că a plecat din Gherla și ar vrea să ajungă la Iernut, dar a auzit că acolo sunt câțiva copii bolnavi de variolă și atunci „ar aștepta până trece boala” la Miheșu de Câmpie, unde se oprise (Bornemisza 1988 113).

Rivalitățile politice, faptul că vedea că în alte familii ale elitelor din jur – de exemplu familiile Teleki, Béldi sau ale unora dintre domnii și boieri români cu proprietăți în Țara Făgărașului precum Brâncoveanu, Cantacuzino – rata de supraviețuire a copiilor era incomparabil mai mare, starea de slăbiciune resimțită adesea, superstițiile epocii au afectat echilibrul psihic al doamnei. Ajunsese să fie convinsă că toate relele i se trag de pe urma vrăjilor văduvei marelui nobil Paul Béldi, închis la Edicule la intervenția lui Mihai I Apafi și mort acolo în 1679. Despre văduva lui Béldi se știa că nu o dată a apelat la vrăjitoarele din zonă pentru eliberarea soțului căzut prizonier în timpul lui Gheorghe al II-lea Rákoczi în Polonia, iar mai târziu din închisoarea de la Edicule. Teama morbidă a principesei a dus la redeschiderea vânătoarei de vrăjitoare din sud-estul Transilvaniei în anii 1680-1686. Prima victimă

a fost chiar văduva lui Béldi, Susana Vitéz, care a fost întemnițată la Gherla, unde s-a stins în ultimele zile ale anului 1686 sau în primele zile ale anului următor.

Groaza de vrăjitoare a doamnei a atins cote greu de înțeles și pentru contemporani în momentul în care identifica muștele cu emisare ale acestora. Ajunsese să se teamă mai mult de aceste insecte decât de câini sau de șerpi, conform cronicii lui Andreas Gunesch (Bornemisza 1988 39). După cum arată documentele, Ana Bornemisza, deși își iubea foarte mult soțul, nu s-a bucurat de înțelegerea, de sprijinul acestuia în timpul sarcinilor sau în perioadele imediat următoare nașterilor. De exemplu, Mihai I Apafi, deși știa că soția sa avea o sarcină mult așteptată, dar cu probleme la sfârșitul anului 1671 și începutul anului 1672, nu a renunțat la ideea de a se muta de la Făgăraș la o altă reședință, în pofida avertismentelor medicilor și a rugămintii apropiaților. În ianuarie 1672 Ștefan Naláczy scria revoltat „deși doamnei îi este rău, domnul tot nu vrea să amâne călătoria. Eu cu greu cred că de data asta o să rămână în viață măria sa” (Teleki 1912 2).

A fost un drum fatal pentru copilul născut pe 6 mai 1672, a doua zi după sosirea la Blaj.

Principele nici față de starea de sănătate a copiilor nu a fost mai grijuliu. În 27 iunie 1674 Mihai Teleki era înștiințat că familia princiară a ajuns la Făgăraș: „Slavă Domnului, măriile lor, domnul și doamna, ieri au ajuns în bună sănătate aici în Făgăraș, doar măria sa domnița tușea foarte tare, și din această cauză măriile lor sunt întristate” (Teleki 1912 2).

Evenimentele politice la care era obligat să participe Mihai I Apafi au făcut ca viața soției sale - care era foarte iubitoare și devotată – să fie marcată adesea de numeroase griji, teamă, emoții. Mihai I Apafi a fost alături de principele Gheorghe al II-lea Rákoczi în campaniile sale din Moldova (1655) și din Polonia (1657). Cu prilejul campaniei din Polonia, Mihai I Apafi a căzut prizonier la tătari. A fost o robie lungă, între iulie 1657 și octombrie 1660. Despre anii în care soțul ei a fost rob la tătari Ana Bornemisza scria, pe 12 august 1659, către Mihai Teleki: „Eu petrec timpul, zi după zi, cu multă tristețe” (Balás 1918 12).

În afara îngrijorării, Ana Bornemisza încerca din răspuțeri să strângă suma necesară răscumpărării soțului ei. Presiunea era mare. Apafi, în scrisorile sale, o ruga: „Nu mă lăsa să fiu în robie grea, draga mea soție” (Balás 1918 12). În același timp, nobilimea transilvăneană trecea prin momente cumplite deoarece aproape nu exista familie care să nu fie nevoită să răscumpere vreun membru de la tătari, iar în țară erau sărăcie, război și lipsă de bani. Mihai I Apafi a fost eliberat după trei ani, când soția sa a reușit să achite cei 12.000 de taleri ceruți (Balás 1918 13). Situația din țară devenea pe zi ce trecea tot mai grea, deoarece Transilvania a fost devastată, pe de o parte, de un nemilos atac otoman, pe de altă parte, de războiul civil izbucnit între nobilimea antiotomană, condusă de Gheorghe al II-lea Rákoczi, iar după moartea acestuia (7 iunie 1660) de către Ioan Kemény, și nobilimea filo-otomană, din care făcea parte și Mihai I Apafi. Luptele au continuat până la moartea lui Ioan

Kemény, în 22 ianuarie 1662. Mihai I Apafi fusese numit în fruntea Transilvaniei în plin război intern, pe 14 septembrie 1661, după uciderea principelui Acațiu Barcsai la ordinul lui Ioan Kemény, la începutul lui iulie 1661. Nici după moartea lui Kemény, liniștea nu s-a instalat. Poziția lui Mihai I Apafi a fost atât de fragilă, încât au rămas în țară contingente otomane timp de un an, până în octombrie 1662.

Ana Bornemisza a trăit acești ani cu multă îngrijorare, tensiune pentru viața soțului ei, care a participat la campaniile militare conduse de Gheorghe al II-lea Rákoczi, apoi a fost în robie, iar în septembrie 1661 a fost chemat în tabăra otomană. Ulterior numirii lui Mihai I Apafi ca principe, doamna se temea ca soțul ei, obligat să participe la campaniile otomane, să nu piară în timpul confruntărilor dintre aceștia și Habsburgi în 1663 (Teleki 1906 631), în 1679 și în 1682-1883 (Bornemisza 1988 119-122, 123-124). De asemenea, o înspăimânta perspectiva că principele ar putea cădea victimă vreunei dintre epidemiile care făceau ravagii în taberele militare.

Referindu-se la starea ei, pe când Mihai I Apafi era în tabăra otomană în 1681-1683, principesa, îndurerată și bolnavă, scria, pe 13 august 1682: „dacă Dumnezeu meu m-ar bucura cu vederea domniei tale și eu m-aș simți mai bine, dragul meu soț. Dar și știri despre domnia ta aud rar, dragul meu soț, ceea ce îmi agravează boala” (Bornemisza 1988 115). De altfel, pe 19 septembrie 1682, doamna sublinia: „Fără îndoială e multă supărare, dar dragul meu soț, Dumnezeu care până acum a fost cu domnia ta și cu noi, vă va salva și pe domnia ta...” (Bornemisza 1988 123-124). Îngrijorarea doamnei era justificată, deoarece în tabăra de la Buda, unde au staționat mai mult trupele transilvănene, multă vreme a bântuit dizenteria, din pricina „consumării apei rele” (Cserei 1983 176).

Din păcate unele din aceste momente au coincis cu perioade de sarcină.

Neînțelegerile cu nobilimea transilvăneană, posibilitatea de a fi înlăturați din fruntea țării amplificau angoasa principesei. Ana Bornemisza provenea dintr-o familie nobiliară din Oradea, ceea ce a făcut să nu se simtă în siguranță printre marii nobili din Transilvania propriu-zisă. Urmarea a fost că s-a înconjurat cu demnitari aduși tot din Oradea, dintre care mulți îi erau rude. De altfel, obiceiul de a se înconjura de rude și apropiați a fost întâlnit și la domnii din spațiul extracarpatic în secolul al XVII-lea. Cel mai important dintre apropiații ei a fost Mihai Teleki, fiul verișoarei sale (Balás 1918 6), care a devenit cancelar al Transilvaniei după 1680.

Aceste temeri au fost amplificate de revendicările nobililor nemulțumiți de politica lui Mihai I Apafi și de implicarea doamnei și a lui Mihai Teleki în conducerea țării. Momentele culminante ale disputelor s-au desfășurat în anii 1674-1677. Atunci, Desideriu Bánffy, căpitanul Clujului și cumnatul principelui, a fost executat (1674), iar Paul Béldi, căpitan al secuilor și general al armatei, a fost arestat și trimis în Constantinopol, unde a fost închis în Edicule. Principele îi suspecta că vor domnia.

Nici **viața de cuplu** nu a fost liniștită. Contemporanii îl descriau pe Mihail I Apafi ca fiind un om care iubea băutura, era impulsiv, influențabil și adesea avea conflicte cu soția sa (Cserei 1983 121-127).

Doamna, de repetate ori, a încercat să-l convingă pe principe să renunțe la băutura, ceea ce cu siguranță genera noi și noi neînțelegeri. De exemplu, în 3 ianuarie 1662 Ana Bornemisza îl implora pe soțul ei să renunțe la vânatoare și băutura, argumentând: „Dragul meu, rog pe domnia ta, pentru Dumnezeu și fiul său sfânt, renunță acum la vânatoare și băut....Sufletul meu drag, nu aduce pericol domniei tale și mie; uită-te Domnia Ta, la băiețelul nostru, ce-i va folosi dacă se sfârșește viața Domniei Tale” (Balás 1918 76, 88).

Rugămintele doamnei au fost zadarnice, aceste vicii urmându-l toată viața pe principe.

Firește, toți acești factori au agravat starea principesei.

Însumând informațiile despre sănătatea Anei Bornemisza și analizându-le din perspectiva cunoștințelor medicale actuale, putem aprecia că suferea de depresie acută, cronicizată. Simptomele depresiei acute sunt: durerea de cap, durerea de spate, durerile musculare și ale articulațiilor, durerile în piept, probleme digestive (depresia poate provoca fie diaree, fie constipație), oboseala extremă, indiferent cât de mult ar dormi, tulburări ale somnului, schimbări ale apetitului și ale greutății, scădere în greutate, amețală (Bobe 2011). Toate aceste stări le regăsim în documentele referitoare la principesă, adesea chiar ea le sublinia.

Pentru Ana Bornemisza alinarea era dată de copii și de soț. Pe 13 martie 1683, când nu-l mai avea decât pe Mihai dintre toți copiii născuți, scria către soția lui Mihai Teleki: „Dumnezeu nu m-a lăsat fără alinare, deoarece prin bunăvoința sa mi-a lăsat pe soțul meu drag...și pe copilul meu” (Bornemisza 1988 130).

Ana Bornemisza nu a fost o excepție în epocă. Corespondența cu alte doamne nobile arată că majoritatea femeilor se preocupau de sănătatea copiilor, se sfătuiau în privința leacurilor necesare pentru salvarea lor, a doctorilor cei mai indicați să fie chemați la căpătâiul copilului bolnav. Procesele vrăjitoarelor-vraci confirmă aceeași grijă pentru copii și în rândul mamelor de rând, fie din sate, târguri sau orașe.

Epidemiile și problemele politice care au generat atât de multă teamă în sufletul principesei nu au fost străine nici celorlalte mame din principat. Molimele și alte boli le ucideau copiii, deoarece cunoștințele medicale ale vremii erau incapabile a-i salva, după cum se poate citi în numeroase surse. De exemplu, Ioan Linczigh (1606-1679), judele Clujului începând cu 1663, în memoriile sale descrie tragedia sa, a familiei sale. A fost căsătorit de două ori, prima soție a murit în 1642, la 30 de ani, după o suferință îndelungată. Peste un an s-a recăsătorit. Din cele două căsătorii a avut treisprezece copii: opt fete, dintre care două erau cu prima soție, și cinci băieți. Dintre aceștia i-au supraviețuit doi fii (Ioan, născut în 1654, și Francisc, născut în 1662). Ceilalți au murit. Cinci au murit până să împlinescă un an. Cele două fete din prima căsătorie au fost victimele epidemiei de pestă din 1645-1646. Aveau 9, respectiv 13 ani. În timpul ciumei din 1661, în august și septembrie, a mai pierdut patru dintre copii: două fete, de 9 și 16 ani, și doi băieți, de 2 și 11 ani. (Linczigh 1990 189-193) În acest context, Linczigh nota „Dumnezeu prin judecata

sa dreaptă, pentru nerecunoștința și numeroasele păcatele ale oamenilor, a trimis ciuma care pe mulți tați și multe mame i-a despărțit de cei dragi. Și pe noi, tată și mamă nevrednici, ne-a îndurerat....” (Linczigh, 1990 192).

În afara molimelor, alți factori care au distrus viețile și familiile oamenilor secolului al XVII-lea au fost prezența armatelor străine - atacurile acestora au pustiit gospodăriile, au determinat multe femei să pribegescă împreună cu copiii lor -, și greutățile cotidiene: agresiunea partenerului, lipsa asistenței medicale.

Ceea ce principesa nu a cunoscut, dar care cu siguranță a accentuat slăbiciunea și depresia mamelor de rând și care adesea le împiedica pe femei să aducă pe lume copii, au fost munca istovitoare și foamea endemică (Chaunu 1986 265-267) Asemenea principesei, femeile care nu puteau avea copii sau îi pierdeau la naștere sufereau pentru aceștia și considerau că nenorocirea li se întâmplă datorită acțiunilor unor cunosători ai magiei negre (Solcan 2019 119-144, 233-247).

Documentele rămase de la mamele transilvănene confirmă pe deplin faptul că nu numai aducerea pe lume a copiilor era o problemă în secolul al XVII-lea, ci și aducerea lor la maturitate.

Ana Bornemisza rămâne o femeie, o mamă de excepție, prin faptul că iubea scrisul și a lăsat urmașilor numeroase detalii despre viața și trăirile ei, de fapt ale unei mame și soții devotate din secolul al XVII-lea.

Bibliografie

Apafi, 1900 – *I és II Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naploja az 1632-1694 évekről* (Jurnalul principilor transilvăneni Mihai Apafi I și II despre anii 1632-1694), partea a III-a, ed. Ernő Tóth, în „Erdélyi Múzeum” (Muzeul Transilvănean), – 1900, vol. 17, nr 2, pp. 82-93, nr. 3, pp. 143-155, nr. 4, pp. 213-221, nr. 5, pp.2 70-281. (<https://docplayer.hu/115148526-I-es-ii-apafi-mihaly-erdelyi-fejedelmek-naploja-az-evekrol.html>) (accesat 05.07.2023)

Balás, 1918 – I. Balás, *Bornemisza Anna fejedelemszony élete és kora* (Viața și epoca principesei Ana Bornemisza), Gyoma (azi Gyomaendrőd), 1918.

Bethlen, 1993 – J. Bethlen, *Erdély története 1629-1673* (Istoria Transilvaniei 1629-1673), ed. J.P.Vásárhelyi, Budapesta, 1993.

Bethlen, 2004 – Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, trad. F. Pap, Cluj-Napoca, Casa Cărții de știință, 2004.

Bobe, 2011 – C. Bobe, *Cum recunoaștem simptomele fizice ale depresiei?* 10 iunie 2011 (<https://www.medlife.ro/articole-medicale/cum-recunoastem-simptomele-fizice-ale-depresiei.html>) (accesat 07.07.2023).

Boldea, 2014 – L. Boldea, *Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450)*, în „Analele Banatului, seria Arheologie-Istorie, nr. XXII/2014, pp. 127-128.

- Bornemisza, 1911 – *Bornemisza Anna gazdasági naploi (1667-1690)* (Jurnalele economice ale Anei Bornemisza (1667-1690), în “I Apafi Mihály fejedelem udvartartása” (Documentele economice ale curții principelui M. Apafi I), vol. I, ed. de B. Szádeczki, Budapesta, 1911.
- Bornemisza, 1983 – *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból* (Cartea de bucate din 1680 a Anei Bornemisza), ed E. Lakó, București, Ed. Kriérion, 1983.
- Bornemisza, 1988 – *Bornemisza Anna megbüvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678-1688* (Vrăjirea Anei Bornemisza. Vrăjitoarele în frământările politice din Transilvania 1678-1688), ed. J. Herner, Budapesta-Segedin, Ed. Academiei, 1988.
- Braudel, 1984 – F. Braudel, *Structurile cotidianului*, vol. I, București, Ed. Meridiane, 1984.
- Cernovodeanu, Bider, 1993 – P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, București, Ed. Silex, 1993, pp.95, 99-100.
- Chuanu, 1986 – P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol. I, București, Ed. Meridiane, 1986.
- Cserei, 1983 – M. Cserei, *Erdély históriája (1661-1711)* (Istoria Transilvaniei (1661-1711), ed. de I. Bánkúti, Budapesta, 1983.
- Linczig, 1990 – *Linczigh János történeti feljegyzései (1621-1675)* (Însemnările istorice ale lui Ioan Linczigh (1621-1675) în „Kolozsvári emlékirók (1603-1720) (Memorialiști clujeni (1603-1720), ed. J. Pataki, București, Ed. Kriterion, 1990, pp. 173-214.
- Livi Bacci, 2003 – M. Livi Bacci. M. *Populația în istoria Europei*, Iași, Ed. Polirom, 2003.
- Teleki, 1906 – *Teleki Mihály Levelezése*, (Corespondența lui Mihai Teleki) vol. II, (1661-1663), ed. S. Gergely, Budapesta, Ed. Athenaeum, 1906.
- Teleki, 1907 – *Teleki Mihály Levelezése* (Corespondența lui Mihai Teleki) vol. III, (1664-1666), ed. S. Gergely, Budapesta, Ed. Athenaeum, 1907, (<https://eda.eme.ro/handle/10598/14153>) (accesat 09.07.2023).
- Teleki, 1912 – *Teleki Mihály Levelezése* (Corespondența lui Mihai Teleki) vol. VI, (1670-1674), ed. S. Gergely, Budapesta, Ed. Athenaeum, 1912, <https://eda.eme.ro/handle/10598/15464>) (accesat 09.07.2023).
- Teleki, 1916 – *Teleki Mihály Levelezése* (Corespondența lui Mihai Teleki) ,vol. VII, (1675-1677), ed. S. Gergely, Budapesta, Ed. Athenaeum, 1916, (<https://eda.eme.ro/handle/10598/25039>) (accesat 09.07.2023).
- Solcan, 2019 – Ș. Solcan, *Vrăjitoria în Transilvania în secolele XIII-XVIII*, București, Ed. Universității, 2019.